

րել նորագոյն մանկավարժական գործը հաստատ հիմքի վրայ դնելու համար: Այդ գաղափարներն արձագանք գտան ամեն տեղ, որովհետեւ հարկաւոր ժամանակին ծնունդին: Սկզբից մինչեւ Վէստալօցցին և Ֆրէօբէլը այդ գաղափարները նպաստել են Վերամանրայում մանկավարժական եղանակները վերանորոգելու: Տիկին Մեկար Վր Սոսիւրը, Հայր Փերարը և բոլոր Ֆրանսիական հեղինակները, որոնք պարագել են մանկավարժութեամբ՝ ընթացել են նոյն ծանապարհով, որ ցոյց է տուել Ռուսոյն: Ինչ որ Վոմենիուսը, Լարշէն, Ս'օնտէյնը նախագուշակել են, Ռուսոյն դրանց մասին խօսել է աղաղակելով կրքով: Սա յաջող կերպով համաձայնեցրել է ձշմարտութիւնը նոր կարծիքների և առաքինութեան հետ, նա դրուել է մանկավարժների ուշադրութիւնը կապուել են կուսակցութիւններ և դրանցով առաջացել է մի ամբողջ դրականութիւն: Թեպէտեւ Վարիլի տրեքպիսկոպոսը գատապարտել էր և Սրենչվում այրել էր տուել Ռուսոյի Լմիլը անուսով դրուածքը և հեղինակին բատարկութեան գատապարտել, Իէրնից էլ աքսորել էին նրան, այնուամենայնիւ նրա հապառակորդների և համամիտների աչքում Լուլն այնպիսի մի պատուական գրուածք էր հասարուում, որ մանկավարժական դրականութեան մէջ առաջնակարգ տեղ էր բռնում, ուստի Ռուսոյի մի քանի մաքելը սլշտ օրինակելի կը մնան մարդկային կրթութեան գործի համար:

(Հարունակելի) :

ԲՃ. ԼԵՒՈՆ ՏԻԳՐԸ ՆԵՆՆ.

ՇԱՐԼԿԱՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Բո՛ւ րառս Շարլան, ինչպէս տեսանք, գործ է դրուել այնպիսի տօների երգերի վերայ, որոնք անգուգական են իրենց տեսակի մէջ. այսինքն, այդ տօները իրենց համանման տօների նման չունեն ոչ Սրհնութիւն, ոչ Հարց, ոչ Սեծացուցէ, ոչ Ողորմեա, ոչ Տէրերկնից, ոչ Ճաշու և ոչ Համբարձի. և եթէ ի յիշատակ և ի պատիւ ոմանց սրբոց վերջին դարերում գրուել են Սրհնութիւն, Հարց, Սեծացուցէ, Ողորմեա, Տէրերկնից, Ճաշու և Համբարձի և դրուել նրանց ծակատին Եւրոպայի, այս մակդիրը ոչ եթէ այդ նոր յաւելացած շարականների վերայ է դրուած, այլ իւր հին կամ նոր Սանկունքի վերայ. զօմեր ձեռքում գտնուած Շարականը ունի պաշտելի կոյս Սանդիտի վերայ յօրինած նորագոյն Սրհնութիւն, Հարց, Ողորմեա և Տէրերկնից, և ապա կրճատ ձեռով «Քե պարծի այսօր» իւր հին Սանկունքը, իսկ ընդհանուր ծակատին դրուած է «Շարական. Սրբոյն Սանդիտո. Աւրհնութիւն» և թղ. 165¹:

Այս խորագիրը մենք պիտի հասկանանք ոչ եթէ նոր է և գործ դրուած ընդհանուրի համար, այլ իւր հին Սանկունք «Քե պարծի այսօր» խորագիրն է, և ձիշտ այսպէս էլ դրուած է տպագիր Շարականի մէջ, չունենալով իւր կողքին ոչ Սրհնութիւն, ոչ Հարց, ոչ Ողորմեա և ոչ Տէրերկնից, որոնք եթէ լինէին, պէտք էր ըստ օրինի դնել կանոն կամ կարգ խորագրերը, որոց տակ ընկնում են Սրհնութիւն, Հարց, Ողորմեա, Տէրերկնից ևն, ինչպէս տեսանք իւր տեղում:

Այսպէս ուրեմն հին շարականների ընդհա-

նուր կարգն ու դասաւորութիւնը չխախտելու համար, այն սուրբ նահատակները և արժանայիշատակ եկեղեցւոյ սուրբ հայրերը որոնք եթէ ունեցել են յառաջօրէն կամ յետոյ միայն մի հատ Մանկունք, դոքա կարգ և կանոն խորագրերի տակ ամփոփուած շարականներէից դուրս հանուելով, իբրեւ ազատ երգեր, կարգաւ գրուել են միատեղ, խորագիր դնելով նրանց վերայ ՇԱՐԱԿԱՆՍ, որը ոչ այլ ինչ է նշանակում, եթէ ոչ մի խումբ հոգեւոր երգերի, մի խումբ շարականազուրկ տօների շարք, կարգ, ճիշտ այնպէս, ինչպէս կանոն, կարգ, Օրհնութիւն, և երգ խորագրերը իրենց իմաստի համաձայն գործ են դրուած իրենց տեղերում: Միով բանիւ Շարական՝ երգերի դասաւորութեան անուն է և ոչ երգի:

Գալով Շարական բառիս բացատրութեան, նա կազմուած է իսկ և իսկ Շարական՝ և ածանցուած ահա մասնիկով, կազմուել է Շարական, որպիսին սովորական է մեր լեզուի մեջ. զօ. զօր—զօրական, դաս—դասական, խումբ—խմբական և այլն և ինչ:

Իսկ այս թանկագին անունը երբ է առել իւր վերայ այն Մատենան, որին վերեւում «Երգարան» հոգեւոր Մատենան և Բուրաստան» կոչեցինք, և երբ են առել իրենց վրայ և՛ նոքա որոց երգ կամ հոգեւոր երգ անուանեցինք:

Ժի և Ժիւրդ դարերում երբ ոմանց երգարան Հայրապետների և շնորհալի Վարդապետների ձեռքով շարականների պակաս մնացած ցանկն ու ցուցակը լրանալով, զխաւորուելով, կազմուում և գոյանում է իբրեւ մի Գիրք, այս Գրքի և նրա մեջ բովանդակուած երգերի համանման անունս—Շարական, եւ թառի իմաստով առաջին անգամ գործ է ածում՝ Գրիգոր վկայասիրի, Մերսէս շնորհալու և սրանց յաջորդների բոլոր գրածները նոր բան համարող մեր Շարականի Սարգիս գրիչը, 19 տեղ յիշելով իւր նշանաւոր Տօնացուցում Շարական և Շարականի, և ապա Մեր-

սէս Շնորհալին, այսպէս տողելով իբրեւ աւարտարանութիւն իւր «Առ սուրբ Հրեշտակն» վերնագրով խնկանուէր Մաղթանքի տակ.

Յարմարեցաւ շինուած ճառիս,

Եւ եղանակը շարականիս,

Առ ի պատիւ մեծի տօնիս¹:

Իսկ ՇԱՐԱԿԱՆՍ, իբրեւ Գրքի անուն, առաջին անգամ կարգում ենք Ժիւրդ դարում ապրող ու երեւելի շարականներ գրող Վարդան Բարձրաբերդցու պատմութեան մէջ, ուր խօսուած է նա Գուկայ ժողովի հրամանաւ Լւրդ դարում շարականները կարգի դնող՝ Գալեփանքի առաջնորդ «Ճոն» կոչեցեալ դիտնական Բարսեղ վարդապետի և նորա ընտրած շարականների մասին—«Ճոնընտիր կոչի Շարական», որ այժմ պաշտի յեկեղեցիս մեր²:

ՇԱՐԱԿԱՆՈՅ, որ դարձեալ Գիրք է նշանակում, գրում է մի գեղեցկագիր Շարականի դպիր. «Փառք . . . գրեցաւ եղանակաւոր տառս ի թուականութեանս հայոց. 281 (1308). ի պարունութեանս Հայոց աւելի և եղբաւր իւրոյ ալինախի. որդոց արքային լեռնի. Եւ ի հայրապետութե տն կոստանդեա կեսարացոյ. ի մայրաքաղաքս ի սիս. ձեռամբ բազմամեղ գրչի գրիգորի դպրի . . . » և ապա նոյն թուին Շարականիս գրողը գրում է ոմն Միսիթար երեցի ձեռքով—«Փառք . . . ես մեղուցեալ ծառայս այ քրիստոսատուր արեղայս որ գնեցի զշարականս» ի հալալ արգեանց իմոց, յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց . . . »³:

Շարական և Շարակնոց իբրեւ գրքի անուն, թերեւս լինեն հին կոչում, սակայն մեր ձեռքում տարաբաղաւոր չունինք սրանից աւելի հին ապացոյց: Բայց և այնպէս իբրեւ Գրքի հին անուն, ծանօթութեամբ մեր ցոյց տուած Շարականից աւելի հնագոյն Շարականների մէջ կարգում ենք հնութեան դրոշմ կրող այս անուններս—«Ստացողի Եր-

1) Հայկազեան բառարան, ՀԱԲ—դասաւորութիւն որեւէ իրաց. 2-րդ, 2-րդ, 2-րդ:

1) Մատ. Ներ. Շնոր. Վեներ. 276. 2) Պատ. Վարդ. Բարձ. 1861 Մոսկ 96 3) Մայր Եթովպիս. 5) Ձեռ. Հար. № 1586—ԺԵ. ԹՂ 285^բ. 282^ա:

դոյս. աստուածաշունչ Տառիս. եղանակաւոր Տառիս» 1) որից կհետեւի թէ սոքա են եղել մեր Շարականի հին ու սեպհական անունները, և այդ աստուածաշունչ Երգերն ու Տառերը, եկեղեցական միւս հոգեշունչ Երգերից ու Տառերից՝ որպիսիքն են, Տաղարան, Գանձարան, մի վսեմ անունով յորջորջելու համար դրուեց նոցա վերայ՝ անշուշտ յիշեալ Մանկունքների վերնագրերից փոխ առած ՇԱՐԱԿԱՆ և ՇԱՐԱԿԱՆՈՅ, որոց կազմի տակ արդարեւ շարեւոր շարք են ընկած և նոքա. բայց թէ ում ձեռքով դրուեց այդ անունը, արդեօք իմաստուն Շիրակացու, հանձարեղ Գեւորգարձի, շնորհալի Ներսէսի, տաղանդաւոր Բարձրաբերդցու, այդ անգիտելի է մեզ:

Շարական բառի մասին աւարտելով մեր ասելիքները, ի գիտութիւն ընթերցողին հարկ ենք համարում հաղորդել նաեւ թէ ուրիշները ինչ կարծիքներ են յայտնել իրենց ժամանակին այդ բառի մասին, որ ազգի բառ են համարել նրան, և ինչ են մեկնել:

Վերեւում մեր յառաջ բերած այն պատշաճաւոր պատճառները, թէ բառս Շարական իւր սկիզբն որ տեղից է առել, և իրեւ վերնագիր՝ որ տեսակ շարականների վերայ է դործ դրուել, ինչ առիթով և ինչ մտքով այս մի շարք հետազոտութիւնները՝ գիտնական Հ. Գարրիէլ Աւետիքեան և պ. Մկրտիչ Լմին առանց ի նկատի ունենալու և յառաջ բերելու իրենց «Շարական» անունով պատուական գրքերի մէջ, ուստի և երկուսն ևս վերցնելով միմիայն անունն Շարական, սրանցից առաջինը — Հայր Աւետիքեան, Շարական բառը մեր նման բացատրելից յետոյ, դնում է նրա կողքին և իւր այս ենթադրութիւնը, «Եւ կամ յերրանկանէն առեալ շէր կամ շէրան, որ առ նոսա երգ նշանակէ» 2) Իսկ պ. Մ. Լմին այսպէս է մեկնում, «Այդ բառի արմատն է «շէ» — երգ. այդ բառը սեմական ծագումն ունի և հայոց լեզուի մէջ երեւում է XII դա-

րում» 3) որոց դէմ ահաւասիկ սոքա են մեր ասելիքները:

«Շարական» մեր լեզուի մէջ չէ նշանակում երգ, որ կարիք լինէր մեկնել նրան շէր և շէր բառերով, այլ նա շար բառից ծագած՝ Երգերի դասաւորութեան և Գրքի անուն է, ինչպէս տեսանք իւր տեղում. ուստի յօժարութեամբ կընդունէի երկու յարգելի գիտնականների յայտնած կարծիքները, եթէ միայն մեր լեզուի մէջ շար բառը երգ նշանակէր:

Ե. Մեր եկեղեցասէր նախնիք ըստ հարկին երբ եկեղեցական ինչ ինչ անօթների, հանդերձների, գրքերի և երգերի բաղիմաստ անուններ փոխ են առել օտար ազգերից և մոռնել մեր եկեղեցական գրքերի մէջ, նոքա նոյնն ևս գրել և թողել են անփոփոխ, առանց ազգասիրաբար հայացնելու նրանց մի կամ բազմաթիւ հայ բառերով. զօ. սաղմոս, գուրդայ, կանոն, մեղեդի, մեսեդի, ալեւուիա, պաօսլուս, մէնսփոփորոն, փիլոն, և լին և լին. ուստի եթէ Շարական ևս ծագած է երբայական և սեմական շէր և շէր բառերից, պէտք էր որ ըստ օրինի գրուէր շէրական և շէրական, անփոփոխ պահելով իրենց շէր և շիր արմատը, և ոչ Շարական: Սակայն թերեւ առարկող լինի որ գուցէ ժամանակին գրուել է շէրական և շէրական և ժամանակի անհմուտ գրիչների ձեռքով աղաւաղուելով՝ հետեւապէս սխալ է հասել մեզ և նրա գրութեան ձեւը: Սակայն պէտք է ի նկատի ունենալ, որ եկեղեցական գրքերի մէջ սուրբ Աւետարանից յետոյ, գրեթէ ոչ մի գիրք այլևայլ գրիչների ձեռքով այնչափ արագ արագ չէ գրուել և բազմացել մեր ազգի մէջ, որչափ Շարական գիրքը: Հէնց միայն սուրբ Աթոռիս Մատենադարանը ունի 73 օրինակ զանազան դարերում գրուած Շարական, բայց և այնպէս նոցա մէջ, նոցա հարուստ յիշատակարանների մէջ շէրական և շէրական ոչ մի գրիչ չէ գրել, այլ Շարական:

Գ. Ի՞նչ հարկ կայ շէր և շէր բառերը կապել Շարական անուն հետ և երգ թարգմանել մինչդեռ երգ և երգարան բառերը արդէն կան

1) Չեռ. Հար. № 1572—ա. թղ. 306—ա. № 1573—բ. թղ. 337բ. 2) Բաց. Հար. յառաջ" Ժ.

1) Шараханъ—Упокой. 1879. յառաջ" 6.

մեր լեզուի մէջ, և ծանօթ լինելով Շարական զրոյ մատենադրներին և Շարական արտագրող զրիչներին, այնպէս էլ զործ են դրել:

Դ. Սեմական ազգերին իրաւամբ պատկանող շէն և շէն բառերը ոչ թէ նշանակում են Հայկական տաղաչափութեամբ գրուած հօգօր էրօ որպիսիքն են մեր Շարականները և այլ նոքա նշանակում են կանոնաւոր չափով ու ռոտով գրուած գրական և աշխարհիկ այլ և այլ խառն բանաստեղծութիւններ, որպիսիքն ունի մեծահանձար մեր Գամառ — Քաթիպան:

Շէն և շէն թէ արդարեւ այդպիսի երգեր են նշանակում և ամենեւին չեն նշանակում հօգօր էրօ, ի դիտութիւն ընթերցողին յառաջ ենք բերում եօթներորդ գարում Գլակայ վանքի առաջնորդ Յոհան Մամիկոնեից եպիսկոպոսի ձեռքով գրուած մի հատուած, ուր Նա նկարագրելով Վահան կամներականի և Վարազ իշխանի ընդդէմ պարսից դրած արիւնահեղ ճակատամարտը և պարսից սոսկալի պարտութիւնը, վերջացնում է իւր գեղեցիկ պատմութիւնը այսպէս, «Իսկ Սմբատ հրամայեաց զգիականն կուտել ի վերայ իրերաց ի բլուրն, և . . կոչեցաւ տեղին այն Վարազաբլուր . . Եւ իբրեւ մտին ի դիւղն (կենաց վայրք), ընդ առաջ եղեն նոցա պարաւորքն, և . . շէն հանեալ ասէին»¹:

«Վերան զազանք զմարմինս դիակացն Վարազայ, և գերացան: Կուզ կերեալ, ուռաւ որպէս զարջ. և աղուէս հպարտ եղև քան զառիւծ: Գայր քանզի շատակեր էր, պայթեաց. և արջ, քանզի զոր ուտէն՝ չմնայ առ ինքն, ի սովոյ մեռաւ: Անգեղք՝ քանզի ազահք էին, նստան և այլ ոչ կարացին վերանալ. մկունք՝ քանզի շատ կրեցին ի ծական, ոտքն մաշեցան»²:

Ահաւասիկ շէն և շէն այս և այսպիսի դուարձայի և մերթ առասպելախառն երգեր և բանաստեղծութիւններ են նշանակում և ոչ շարականներ, ինչպէս և մենք ստուգեցինք Ե-

րևանում ապրող Եբրայեցի և պարսիկ հմուտ ռարիներից, բաւական չհամարելով Հայր Յակովբոս Պօղաճեանի մեր առաջ դրած այս գեղեցիկ բացատրութիւնը:

«Շիլի, ա (արարերէն). եզ, է՝շար. յգ. տաղ. չափածոյ, չափով բանք. նուագ. բանաստեղծութիւն. 2. դիտութիւն. ծանօթութիւն»³:

Շէն և շէն բառերի մասին բաւական համարելով այսչափս, ի դիտութիւն ընթերցողին կարգում ենք այստեղ յիշեալ ռարիների բերանից քաղած սեմական և այլ ազգերին պատկանող երգիչների և երգերի բաժանմունքները իրենց հին և նոր անուններով և զղայի օրինակներով, քաղելով այդ օրինակները երջանկայիշատակ Խաչատուր Աբովեանի՝ 1858 թուին Տփլիսում տպուած պատուական «Վէրք Հայաստանից», 1868 թուին Պետերբուրգ տպուած «Քնար Հայկականից» և Ղափանցու Երզարանից:

Ա. Շիր—աբ. Շէր—աբ. 2 տողից բաղկացած նոյնայանգ ոտանաւոր.—

«Պուլպուլն է հագեր ի յոտքն կօշիկ,
Զլարդ կու փնտրէ սիրով անուշիկ»:

Շիր՝ իբրեւ նախաբան դրւում է ևս երգի ճակատին, նշանակելով թէ այն երգը որի վերայ է յօրինուած, և այս նախաբանը կոչւում է Շէր.—

«Սակաւուկ ինչ իրատ
Առ անձն իւր ապիրատ»:

Բ. Ղազէլ, Ղազալ—աբ. 5-ից մինչև 18 տող՝ Շէրի նախաբանի հետ լծորդուած նոյնայանգ «առաջնորդ» որի է և Դ տողերը վերջանում են չէրի նման: Գրենք իւր Ղազէլի հետ յիշեալ նախաբանը.—

«Սակաւուկ ինչ իրատ
Առ անձն իւր ապիրատ»:

«Չիք համ ի բանս երկարագոյնս
Թէ լաւ թէ էլ— քիչն անոյշ է.
Սիրելի է միակ որդին՝
Թէ և էլ— քիչն անոյշ է»⁴:

Գ. Մասնավի—աբ. բազմատող և նոյնայանգ ոտանաւոր:

1) Տես «Մշակականք» յառաջաբան.
2) Շէր հանեալ, ըստ ռամկաց Խալ մանկ խոյր կապի.
3) Պատ Տարօնոյ, 1832. Վ.տ. Գ. Գ. 42.

4) Համառօտ բառգիրք ի Տաճ. ի Հայ. Վ.ն.ն.ա. 1841. 2) Քնար—Հայկ. 246. 3) Ղափանցի 158.

Դ. Գառիգէ—աբէ. Գասիյդայ—աբէ. 20-ից մինչև 200 տող ականաւոր մարդոց վերայ յօրինած նոյնայանգ դրուագ:

Ե. Միւղաննի—աբէ. Խանէնտէ կամ Խանանդայ—աբէ. ականջալուր երգեր երգող և նուագող երաժիշտ:

Զ. Աշիկ, Աշղի, Աշուղ—աբէ. 4 տողից բաղկացած նոյնայանգ՝ սիրահարական երգեր գրող, երգող և նուագող երաժիշտ:

Է. Ֆիղան կամ Փաղան—աբէ. բազմատող, նոյնայանգ ողբերգական երգեր գրող դուստն. —

«Մհառլամի սուքը»

«Աչքս խաւարի, լեզուս կարկամի,
Ոտներս կոտորվելի, ախ ջանս դուրս գար,
Որ սկի նաչարս ձեզ մօտ չգայի»

Ու. ձեզ չտայի էս դառը խարար»¹:

Բ. Մէրսա, Ա՛ղա—աբէ. Մարսիա—աբէ. Մեռելի վերայ՝ բազմատող, նոյնայանգ գովասանական երգեր շարադրող դուստն. —

«Աղասի ջան գլխիդ զուրբան,
Դու ես մեր թաղն ու պալճանքը,
Թաղն էլ զնաց, թվանքն էլ,
Տունս էլ քանդվեց, պուճախս էլ»²:

Թ. Սէնա—աբէ. Սլյնազան—աբէ. Մահմետական նախամարդարէների վերայ յօրինած բազմատող և նոյնայանգ երգը, որոց տօնի կատարման ժամանակ, կատարողները աջ ու ձախ բարախում են իրենց կրծքին ըստ նուագածութեան ֆիղան գուսանաց (ծնծղայով և թմբկով). —

«Հարայ մաղաթ՝ վայ, թուր խփի սրտիս,
Աման ֆաթմայ ջան, քո գլխիդ զուրբան,
Հասան, Հիւսէյն վայ, վայ իմ արեխոս,
Հասան, Հիւսէյն վայ, վայ, վայ, վայ, ախջան»³:

Ժ. Իլահի—աբէ. Հոգեւոր երգ: Եւ ոչ շէր և շիր, ինչպէս յիշեալ զիտնականներն են ասում:

ՍԵՀԱԿ ՎԱՐԴ. ԷՄԱՏԱԻՆԻ.

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ.

առմուծիւնը գրեթէ
լռում է, ոչինչ չէ
հաղորդում Հայոց
եկեղեցական հին ե-
կեղեցական ինչպէս և
խաղերի մասին:

Աւանդութիւնը Հայոց եկեղեցական հին եկանականների գիւտը կամ կարգաւորութիւնը, որ ամենայն հաւանականութեամբ գրերի գիւտի շրջանի արդիւնքն է, վերագրում է Ս. Սահակին. իսկ մինչև գրերի գիւտը Հայոց եկեղեցիներում երգեցողութիւնը սաղմոսերգութիւն էր: Ժամանակ անցնելով սաղմոսերգութեանը կից զարգացան Շարականի եկանականները:

Արգեօք սաղմոսերգութիւնն ինչպիսի ե-
անականներով էր երգուում, յայտնի չէ. հա-
ւանականաբար ժողովրդական հին եղանակ-
ներով:

Ե. դարում գրերի գիւտը Ս. Գրքի թարգ-
մանութիւնը հոգեւոր երգեր յառաջ բերին.
հետզհետէ զարգացաւ եկեղեցական պաշ-
տամունքն ու ժամերգութիւնը. հանդէս ե-
կան մի շարք երգիչներ, յօրինեցին շարա-
կաններ, ճառեր, ներբողներ, եկեղեցական
Տէրունական և սրբոց տօների նշանակու-
թիւնը ժողովրդին բացատրելու նպատակով:

Ս. յդ իսկ շարականները գլխաւոր շարժա-
րիթ եղան Ութն ձայն և երկու ստեղծ ե-
կանականների յառաջ գալուստ, ըստ Յայսմա-
ւուրքի Ս. Սահակի ձեռքով. այսպէս սաղ-
մոսերգութիւնը տեղի տուեց շարականի ե-
կանականներին:

Շարականի եկանականների Ութն ձայնի բա-
ժանմունքը ծագել է Ութն կանոն սաղմոսնե-
րից:

1) Վէրք Հայ. 104. 2) Նոյն՝ 71. 3) Նոյն՝
105.